

Janko Nešić

Institut društvenih nauka, Kraljice Natalije 45, RS–11000 Beograd
jnesic@idn.org.rs

»Kroz tamno staklo« – uvidi u fenomenologiju autizma

Sažetak

U ovom radu pokazat ću na koji način metode koje vuku porijeklo iz fenomenologije (tj. praktična ili empirijska fenomenologija) mogu pomoći u unapređivanju istraživanja i razumijevanja poremećaja iz spektra autizma. Već postoje mnoge znanstvene i filozofske teorije autizma, ali da bismo zaista došli do dubljeg uvida u prirodu ovog stanja, izučavanje subjektivnih i intersubjektivnih iskustava bit će od presudnog značaja. U ovo istraživanje moraju biti aktivno uključene i same autistične osobe. S obzirom na to da se najčešće, po brojnim teorijama i pristupima, a prije svega u fenomenološkom pristupu, autizam razumijeva kao drugačija intersubjektivnost (interkorporealnosti), socijalna interakcija i socijalna kognicija, proučavanje ovih fenomena bit će od posebnog značaja. Zadani predmet istraživanja iziskuje i specifičnu i odgovarajuću metodologiju koja i sama mora nositi pečat interaktivnosti. Upravo ću zato razmotriti zbog čega je važno raditi na razvijanju fenomenološkog istraživanja autizma i koja su metodološka rješenja već ponuđena i primijenjena da bi se krenulo k ostvarenju toga cilja.

Ključne riječi

autizam, fenomenologija, enaktivizam, intersubjektivnost, socijalna interakcija, socijalna kognicija

1. Opsada prazne tvrdave: uvod

Ovo je rad o fenomenologiji autizma, točnije o fenomenološkim metodologijama proučavanja autizma. U radu ću pokazati kako istraživačke metode koje vuku porijeklo iz fenomenološke tradicije u filozofiji mogu biti od pomoći u razumijevanju i dijagnostici autizma (poremećaja iz spektra autizma).

U najnovijoj klasifikaciji Američke psihijatrijske asocijacije (dalje u tekstu: APA 2013) DSM-5, kategorija *pervazivni razvojni poremećaji* (F84.0-84.9) zamjenjuju se jedinstvenim »poremećajima iz spektra autizma«. Ovi se poremećaji (engl. *autism spectrum disorder*, ASD) trenutno u psihijatriji razumijevaju kao *neurorazvojni*, a karakteriziraju ih poteškoće u socijalnim interakcijama i komunikaciji, kao i prisustvo repetitivnih radnji i stereotipija u ponašanju, uz nedavno dodane, ali vrlo značajne, senzorne poremećaje (usp. Novaković, Pejović-Milovančević 2019: 33; APA 2013: 50). Prema DSM-5 klasifikaciji, ograničeni i repetitivni obrasci ponašanja mogu se javiti u četiri različite kategorije simptoma: (1) stereotipni i repetitivni govor, kao i jednostavni motorički stereotipi; (2) ekscesivna privrženost rutinama i naglašen otpor prema promjenama; (3) visoko ograničena i fiksirana interesiranja; i (4) hipo- ili hiper-reaktivnost na senzorne inpute.

Autistične osobe¹ često imaju anomalna tjelesna iskustva, npr. oslabljenu proprioceptivnu i kinestetičku svjesnost.

»Imao sam automatsku potrebu da dodirnem svoje tijelo – da protrljam butine ili stomak i grudi.« (Robledo *et al.* 2012: 6)

Karakterizira ih i repetitivno samostimuliranje ponašanje, stimovanje (engl. *stimming*, usp. Leary, Donnellan 2012). DSM-5 također prepoznaje određeni princip *gradiranja*² autizma, u smislu da postoje tri razine težine poremećaja po tome kakvu podršku iziskuju kod te osobe (usp. APA 2013: 58).

Autizam je prešao dug put do priznanja da postoji kao zaseban poremećaj, iako je Leo Kanner 1943. godine (a prije njega Georg Frank i Hans Asperger) pisao o »ranom infantilnom autizmu« kao zasebnom kliničkom sindromu emocionalnog poremećaja, opisujući ga kao poremećaj »afektivnog kontakta«.³ Autizam je dugo vremena smatran oblikom dječje shizofrenije. Pogledajmo zanimljiv opis slučaja V. V., djevojčice od 6 godina (vođen kao »Slučaj shizofreničnog poremećaja kod djeteta«), koji se javlja u starom udžbeniku Medicinskog fakulteta *Psihijatrija s medicinskom psihologijom*. Autor je udžbenika prof. dr. Srboljub Stojiljković, napisan je 1962. godine, a imao je četiri izdanja.

U poglavlju »Psihoze dječje dobi« daje se opis sljedećeg slučaja, koji se klasificira kao primjer dječje shizofrenije. Djevojčica gotovo godinu dana odbija hranu, baca stvari i ne izvršava naredbe. Otac kaže da se ne zna igrati s drugom djecom. »Voli ponavljati ono što čuje«,⁴ ako joj se ne čini po volji, počne vrištati i valja se po podu. Ponavlja iste rečenice: »Daj mi vode [...]«, bezbroj puta traži vode, »[...] daj mi vode, hoću piti vodu, daj mi vodice hladne«. Dira ispitivača po licu, a na njegova pitanja odgovara eholalijom. U govori ima stereotipije i ambivalencije. Nekada su stereotipna traženja kroz otežavanje slogova (npr. »hoće vodeee, rakijeee«). Kaže se da »kao magnetofonska traka registrira i reproducira sve što čuje na odjeljenju« (Stojiljković 1962: 234). Emocionalno je oštećena; kada joj majka dođe u posjetu, ona je ne opaža, ali ne uspostavlja emocionalni kontakt ni s liječnicima, osobljem ili pacijentima. Zaključuje se da se radi o »izmijenjenoj djetinjoj ličnosti shizofrenog tipa«.

Uporno ponavljanje riječi i fraza (eholalija) često je ponašanje kod autističnih osoba, te predstavlja primjer repetitivnog ponašanja, kao jednog od osnovnih dijagnostičkih kriterija za autizam po DSM-5 (APA 2013). Također, ima indicija da se ova vrsta mimikrije može proširiti na cijelo *jastvo/sebstvo* (engl. *self*), u smislu da se kopiraju ponašanje i pokreti drugih osoba (usp. za diskusiju Perrykkad, Hohwy 2020; primjere ovakve eholalije nalazimo u opisima autističnih osoba, npr. Donne Williams, usp. Williams 2009; Hobson 2011).

Ovaj kratki opis možda nije u potpunosti dovoljan da bismo sa sigurnošću tvrdili da se radi o slučaju autizma, ali ako se usporedi sa sličnim kliničkim opisima – što iz ranijih razdoblja, što iz suvremenog doba – sličnosti u ponašanju ove djece jasno se očitavaju (npr. eholaličan govor, stereotipije i nedostatak emocionalnog kontakta, čak i s roditeljima). Također, mora se istaći i bogatstvo izraza koje krase zapažanja danog opisa slučaja. Jedan mi je kliničar ukazao na to da se danas rijetko susreću ovako kvalitetni i detaljni izvještaji. Zbog velikog broja pacijenata koje moraju pregledati u kratkom vremenu, kliničari nemaju uvijek vremena za pisanje iscrpnih i dugačkih izvještaja. Također, ono čega još uvijek nema u praksi, a što bi pomoglo da se dođe do što boljih uvida i boljih izvještaja, upotreba je fenomenološke terminologije u opisivanju poremećaja. Smatram da je snažnija prisutnost fenomenologije – kako pojmovno, tako i metodološki – potrebna modernoj psihijatrijskoj praksi u kliničkom radu (za diskusiju usp. Jerotić, Nešić 2023).

Šteta je što nemamo duži i temeljniji prikaz ponašanja ove djevojčice koji bi nam mogao ukazati na to kako se, primjerice, ophodila prema predmetima iz okoline (kaže se samo da baca igračke), ali i kakvo je bilo njezino ponašanje prema ljudima na odjeljenju, kao i što se desilo s njom kasnije, odnosno je li došlo do nekog intelektualnog i emocionalnog napretka tijekom godina. Bez obzira na to što ovi dublji uvidi u ponašanje nedostaju, i ova kratka vinjeta u kojoj su precizno zabilježene individualne eholarije – ostavlja dubok utisak o radikalno drugačijem unutrašnjem svijetu ovog djeteta.

Usporedimo ovaj zapis koji se javlja u domaćoj literaturi s primjerom iz čuvene knjige *Infantilni autizam* (1962/1970), psihijatra Gerharda Boscha. Knjiga je iz istog perioda. Bosch je promatrao desetogodišnjeg dječaka Hansa R., a njegov slučaj, među ostalim, opisuje ovako:

»Također je pokazao posebno interesiranje za okrugle ili rotirajuće predmete. Njegova je majka primijetila ovu sklonost u njegovoj trećoj godini. Kod kuće je napunio kutiju s veoma raznolikom kolekcijom kotača, a kada bi posjetioci došli, uvijek bi im rekao: 'On želi kotač [...]'. Ali njegovo interesiranje za okrugle ili rotirajuće predmete nije bilo ograničeno samo na gledanje, rukovanje ili crtanje, jer je njegov omiljeni pokret tijela također bio okretanje u krug. Rotiranje je igralo važnu ulogu u njegovim ritmičkim pokretima.« (Bosch 1962/1970: 7–8)

Kod Kanner pronađemo sličan opis:

»On nije obraćao pažnju na mene i nije pokazivao da me prepozna kada uđem u sobu. Najimpresivnija je stvar bila njegova otuđenost i njegova nepristupačnost. Hoda kao da je u sjeni, živi u svom svijetu, gdje ne možemo doprijeti do njega. Nema osjećaja za odnos prema drugim osobama.« (Kanner 1943: 236)

»Nikada nije koristio jezik kao sredstvo *komunikacije* s ljudima.« (Kanner 1943: 237)

Neki autori koriste izraze kao što su »stakleni zid«, »ponor«, »provalija« – koji odvajaju autističnu osobu od ostalih ljudi, npr. kao da živi »u drugom svijetu« (Bosch 1970).

1

Prateći tekovine pokreta neuroraznolikosti, u ovom radu koristit ću termin »autistične osobe« umjesto »osobe s autizmom«.

2

»Gradiranje bolesti podrazumijeva utvrđivanje položaja individue na kontinuumu bolesti, u okviru koga su definirani određeni stadiji.« (Jerotić, Nešić 2023: 96).

3

Za seminalne tekstove o autizmu smatraju se Kanerov rad iz 1943. Usp. (Leo Kanner 1894. – 1981.), »Autistic Disturbances of Affective Contact« i tekst Hansa Aspergera (1906. – 1980.) iz 1944. godine, »Die 'Autistischen Psychopathen' im Kindesalter«. Sâm termin *autizam* dolazi od Bleulera (Eugen Bleuler 1857. – 1939.) koji na taj način naziva povučenošću iz svijeta kao simptom shizofrenije. Kada već razbijamo povijesne stereotipe i zablude o počecima proučavanja autizma, treba spomenuti da je nedavno otkriveno da je zapravo najraniji klinički prikaz autistične djece dala Grunja Efimovna Suhareva (v. za diskusiju Sher, Gibson 2021). Ona je objavila

svoj opis autističnih karakteristika šest dječaka starosti između dvije i četrnaest godina koji su proveli dvije godine u njezinoj »bolnici-školi« na Psihoneurološkom odjelu za djecu u Moskvi, u njemačkom časopisu za psihijatriju i neurologiju još 1926. godine, dva desetljeća prije Kanner i Aspergera. Dosta se u posljednje vrijeme piše o tome tko je prvi »otkrio« autizam. Za vrlo otrežnjujuć i detaljan opis spleta dramatičnih događaja koji su doveli do tog otkrića pročitajte fantastičnu knjigu Margo Vicedo *Intelligent love* (2021). Ipak, Kannerovi su se stavovi s vremenom mijenjali. U početku je tvrdio da se ova djeca rađaju autistična, da bi kasnije okrivio njihove majke (koje je, također, prije toga branio) za stanje u koje su se djeca povukla, zbog navodne hladnoće u majčinstvu. Također, imao je i ambivalentne stavove po pitanju toga je li autizam samo prva manifestacija dječje shizofrenije (usp. Vicedo 2021: 56–57).

4

Svi navodi kada je u pitanju ovaj primjer preuzeti su iz Stojiljković 1962: 233–234.

Valeria Bizzari (2018) jednom je prilikom argumentirala da je upravo psihijatar Georg Frankl ostavio najjači utjecaj na Kanneru, koji preuzima Franklove ideje o autizmu. Frankl je razmatrao autizam kao poremećaj na razini »afektivnog jezika« koji dovodi i do poremećaja »afektivnog kontakta« (Bizzari 2018: 163). Međutim, isto je tako istaknuto i to da je Franklov utjecaj bio značajan i za drugog velikana proučavanja autizma, a to je Hans Asperger (usp. Muratori, Calderoni, Bizzari 2021). Ono što kod takvih osoba »nedostaje« ili »jest poremećeno«, u modernoj terminologiji fenomenologije i enaktivizma, primarna je intersubjektivnost i interkorporealnost, prerefleksivna i interafektivna tjelesna usklađenost s drugim ljudima. Frankl je shvatio da je »autistično stanje« (engl. *autistic condition*) čitav spektar koji može imati mnoge nijanse. Frankl ovakvo moderno razumijevanje autizma, kakvo se sada može naći u posljednjim iteracijama DSM-a, dugo je bilo zanemarivano. On je smatrao da se manifestacije autizma ne moraju nužno razmatrati kao abnormalne, već kao izraz neurobiološkog razvojnog poremećaja koji drugi moraju razumjeti, a kako naglašavaju, među ostalim, i neki drugi autori (npr. Muratori, Calderoni, Bizzari 2021: 1278).

Nakon uvoda, u II. odjeljku pokušat ću na što sažetiji način prikazati glavne znanstvene i filozofske koje u suvremenoj raspravi pretendiraju na najbolje objašnjenje poremećaja iz spektra autizma (od kognitivističkih do pokreta neuroraznolikosti). Ovdje ću ukazati i na manjkavosti postojećih teorija, ali i na to zašto nam fenomenološke i enaktivističke teorije donose dugo očekivani napredak u razumijevanju autizma. Nadalje, u III. odjeljku pravim zaokret k modernim fenomenološkim pristupima, tj. k empirijskoj i kliničkoj fenomenologiji. Potom u IV. odjeljku donosim kratku raspravu o perspektivi drugog lica koja je usko povezana s fenomenološkim pristupom psihopatologiji općenito, kao i u izučavanju poremećaja iz spektra autizma. U najznačajnijem, V. odjeljku, konkretnije ću se posvetiti fenomenološkim metodama izučavanja i dijagnosticiranja psihijatrijskih poremećaja, ali i tome kako ove metodologije mogu biti od pomoći u istraživanju autizma. U zaključnom, VI. odjeljku, sumiram kakav potencijal fenomenološke metodologije imaju za filozofsko shvaćanje autizma (ali i po kliničku primjenu).

2. Spektar staklenog zida: teorije autizma

Kroz povijest proučavanja autizma nastale su mnoge teorije i modeli ovog poremećaja. Ovdje ću se kratko osvrnuti na najvažnije filozofske teorije i pristupe koji su tematizirali autizam – s ciljem da ih klasificiram. Prve su čuvene kognitivističke teorije u kojima se na autizam gleda kao na poremećaj »teorije uma« (engl. *theory of mind*), a koje su i dalje najutjecajnije kada je u pitanju klinička praksa dječje psihijatrije. Smatra se da autisti imaju problem vidjeti i razumjeti tuđe umove (usp. Baron-Cohen 1995; Frith, 2003). Neke od njih skreću pozornost na autistične probleme s perceptivnom integracijom i njihovo fokusiranje na detalje (engl. *weak central coherence theory*; usp. Frith 2003).

Kognitiviste kritiziraju predstavnici fenomenoloških teorija autizma, koji pozivaju na što bolje razumijevanje unutrašnjeg, subjektivnog iskustva autističnih osoba. Oni se zalažu za primjenu fenomenoloških metoda i pojmova pri istraživanju i objašnjavanju autizma. Po nekim fenomenolozima, problemi nastaju već na predreflektivnoj razini (engl. *pre-reflective*). Neki određuju specifičnost autizma kao poremećenu *primarnu intersubjektivnost* ili se pozivaju na pojmove interkorporealnosti (Maurice Merleau-Ponty),

interafektivnosti i sinkronizacije (Fuchs 2020: 330–331; Zahavi 2014). Po Fuchsu, ovo je »poremećaj tjelesnog bivstvovanja s drugima i socijalnog usuglašavanja« (Fuchs 2015: 193). Po nekim fenomenolozima, upravo zbog tog bazičnog nedostatka, autistične se osobe (poput Temple Grandin) koriste eksplicitnom i razvijenom teorijom uma da bi razumjeli ponašanje i mentalna stanja drugih ljudi (usp. Zahavi 2014). Neki fenomenolozi autizam razumiju kao poremećaj u kojem nedostaje minimalni socijalni akt (usp. León 2019), jedna vrsta reaktivnosti (engl. *responsiveness*) u socijalnoj interakciji.

Na fenomenološku tradiciju nastavljaju se utjelovljeni pristupi kogniciji (čuveno 4E),⁵ tzv. *enaktivizam* (engl. *enactivism*) i *proširena kognicija* (engl. *extended cognition*). Enaktivisti razumiju kogniciju kao uvijek utjelovljenu i podijeljenu, što zapravo znači da svaki živi organizam stječe znanje o svijetu kroz svoju tjelesnost i kroz *aktivnost*, kroz *interakciju* s okolinom i drugim organizmima (usp. Varela *et al.* 1991, Thompson 2007). Kognicija, po enaktivistima, upravo i jest ta aktivnost (tj. *interakcija*) organizma koja daje smisao svom okruženju i svijetu (engl. *sense-making*). Predstavnici ovog istraživačkog programa negiraju razdvajanje *unutrašnjeg* i *izvanjskog* kada je u pitanju svijest, što znači da su organizam i okolina dinamički spregnuti (engl. *dynamically coupled*; usp. de Haan 2020: 53) i zastupaju tezu o kontinuitetu života i svijesti (engl. *life-mind continuity thesis*; usp. Thompson 2007).

Okolina (engl. *environment*) za određeni organizam uvijek ima neko značenje (njem. *Umwelt*; usp. von Uexküll 1909), tj. organizam daje smisao okolini, projicira značenje u okolinu. Okolina je, dakle, za organizam smislena ekološka niša (engl. *ecological niche*), životna sredina s kojom je u sprezi, dok oni međusobno utječu jedno na drugo. Organizam kroz interakciju tjelesno procjenjuje privlačnosti (ili odbojnosti) situacija u kojima se nalazi (de usp. Haan 2020); tjelesno je normativan. Dodatno, intersubjektivnost – tj. interakcija između subjekata/organizama – pokazuje se kao sudjelujuće davanje smisla (da grubo prevedemo engl. *participatory sense-making*), kao »utjelovljena, interaktivna koordinacija davanja smisla« (usp. De Jaegher, Di Paolo 2007).

Po enaktivistima, kao što je Hanne de Jaegher (2013), autistične osobe imaju drugačije forme aktivnosti i interakcije sa svijetom i drugim utjelovljenim subjektima.⁶ Slično tome, može se tvrditi da su te sheme (pogotovo socijalne) interakcije neprilagođene (engl. *maladaptive*) kod autista (usp. Maiese 2021). Neki smatraju da su autistične osobe »slijepe« za »stilove« kretanja i interakcije (usp. Krueger 2021). Ponašanje autističnih osoba dovodi se u vezu s perceptivnim anomalijama (hipersenzitivnost i hiposenzitivnost), dok se za dublje razumijevanje ovih atipičnih stilova ponašanja koriste sve više subjektivni opisi samih autističnih osoba. U ovim se pristupima sve više stavlja pozornost na to da ovakva ponašanja (kao stimovanje) jesu korisna za same autiste, ali i to da njihovo suzbijanje nije *nužno* ili *terapija* kojoj treba težiti.

Enaktivističkim teorijama u kojima se naglašava značaj interakcije organizma sa svijetom, blizak je i ekološki pristup kogniciji i interakciji (koji vuče porijeklo iz ekološke psihologije, usp. Gibson 1979). U ovom pristupu centralno

5

Kognicija se u ovim modernim pristupima razmatra kao utjelovljena (engl. *embodied*), uronjena (engl. *embedded*), udjelovljena (engl. *enacted*) i proširena (engl. *extended*; Newen, de Bruin, & Gallagher, 2018).

6

Ovo se odnosi na ključni enaktivistički pojam koji je teško prevesti na hrvatski jezik, a tiče se aktivnosti ili interakcije preko koje neki organizam pokušava razumjeti svoju okolinu. Vidi Nešić (2022) za detaljno pojašnjenje prirode enaktivizma kao istraživačkog programa.

mjesto zauzima pojam *afordansi* (tj. *priuštivosti*, engl. *affordance*) koji označava svojstva okoline u kojima organizam vidi mogućnosti za djelovanje (usp. Loveland 1991; Kiverstein 2015; Krueger, Maiese 2018; Roberts *et al.* 2018). Po proširenim i ekološkim pristupima autizmu, kao i nekim drugim, moguće je postići terapijsko olakšavanje života i interakcije ovih osoba – i to usklađivanjem neurotipične⁷ okoline autističnim potrebama.

Ovdje dolazimo do pokreta neuroraznolikosti. Ovaj pokret ima potpuno drugačiji pristup autizmu i bori se za društvenu pravdu i okončanje patologizacije ljudske neuroraznolikosti, tj. prihvaćanje drugačijih, divergentnih mentalnih načina funkcioniranja (usp. Armstrong 2015; Blume 1998; Chapman 2021). Skretanje od norme nije poremećaj i greška koju treba ispraviti, pa tako zastupnici ovog pokreta argumentiraju protiv shvaćanja ovih stanja kao *nedostataka* (tj. *deficita*). Invaliditete kao što su autizam i ADHD treba tako razumjeti, nasuprot medicinskoj patologizaciji. Ovo nisu poremećaji, već drugačiji »kognitivni stilovi«. Zastupnici pokreta neuroraznolikosti upotrebljavaju termin »autistične osobe«, a ne »osobe s autizmom«, kako bi naglasili da je neurokognitivni stil bitni aspekt *jastva/sebstva* takvih osoba (Chapman 2021: 1361). Ideje pokreta neuroraznolikosti već se kombinira s fenomenološkim pristupima.

Teorije i modeli koje možemo podvesti pod kompjutacijski pristup su prediktivno kodiranje i prediktivno procesiranje (za autizam, npr. HIPPEA, engl. *high and inflexible estimation of precision of prediction errors*, usp. Van de Cruys *et al.* 2014; Constant *et al.* 2020; Pellicano, Burr 2012). Iz ove se perspektive autizam opisuje kao psihopatologija u kojoj postoji nefleksibilno, rigidno određivanje »preciznosti« prediktivnih grešaka i slabo oslanjanje na prethodne modele koji se koriste u predviđanju svijeta.⁸ Kompjucionizam u mnogo čemu podsjeća na kognitivizam, ali ima onih koji smatraju da se ovaj pristup može kombinirati i s enaktivističkim, ekološkim i fenomenološkim idejama (npr. Van Es, Bervoets 2022; Nešić 2023a). Neki autori, od kojih je jedan i sâm autistična osoba (npr. Bervoets, Hens 2020; Van Es, Bervoets 2022), zastupaju stajalište da autizam treba okarakterizirati kao drugačiju utjelovljenost ili senzomotornu atipičnost. (engl. *sensorimotor atypicality*; engl. *autism related disorder*). Navedene pristupe možemo prikazati sljedećom tablicom:

KOGNITIVIZAM	Baron-Cohen (1989), Happé, Frith (1996), Frith (2003)
FENOMENOLOGIJA	Zahavi (2005, 2014), Bizzari (2018), León (2019), Boldsen (2021)
ENAKTIVIZAM I EKOLOŠKI/PROŠIRENI PRISTUPI	De Jaegher (2013), Maiese (2021), Krueger, Maiese (2018), Gallagher (2004), Fuchs (2015, 2020), Loveland (1991), Hellendoorn (2014); Kiverstein (2015)
KOMPJUTACIONIZAM	Pellicano, Burr (2012), Van de Cruys <i>et al.</i> (2014), Bolis <i>et al.</i> (2017), Schilbach (2016), Hipolito <i>et al.</i> (2020)
NEURORAZNOLIKOST	Bervoets (2022), Chapman (2021), Milton (2012)

Tablica 1: Različiti pristupi istraživanju autizma

Kognitivistički pristup i teorije autizma, koje se tako mogu okarakterizirati, kritizirane su od zastupnika fenomenoloških teorija, enaktivizma i pokreta

neuroraznolikosti – s prigovorom da ne pogađaju prave izvore i uzroke poremećaja ili razlika koje postoje u (socijalnoj) kogniciji kod autističnih osoba. Razlog je u tome što sama (inter)subjektivna iskustva takvih osoba nisu dovoljno istražena da bi se izveli određeni zaključci o tome kako autizam nastaje. Kognitivističke ideje, ponovno, javljaju se preko kompjutacijskog pristupa (prediktivnog kodiranja/procesiranja), dok se u nekim slučajevima i kombiniraju kako bi zadržale dobre karakteristike kognitivizma u jednom širem, integrativnom pristupu (npr. ekološko-enaktivni). Kako bismo nadišli manjkavosti kognitivizma, upotreba je fenomenologijskih pojmova i metoda prijeko potrebna, ističu fenomenolozi. U odjeljcima koji slijede argumentirat ću zašto je tomu tako i na koje konkretne načine fenomenološki pristup može biti od velike pomoći.

Kao što smo vidjeli, većina su postojećih teorija koje parcijalno razmatraju autizam nedovoljne za zadovoljavajuće, tj. cjelovito objašnjenje. Fenomenološke teorije autizma koje svoje porijeklo vuku iz fenomenološke filozofske tradicije i psihijatrije (tj. fenomenološke psihopatologije) mogu ne samo ponuditi novi pojmovni okvir za razumijevanje autizma i poremećaja socijalne kognicije nego ujedno posjeduju i nove metodologije koje se mogu primijeniti i na autizam. U sljedećem odjeljku pokazujem kako fenomenologijski pojmovi bolje i preciznije osvjetljavaju poremećaje iz spektra autizma.

3. Eho(lalija) u ponoru: u potrazi za fenomenologijom autizma

Zašto je fenomenologija korisna za istraživanje i razumijevanje autizma? Prije svega zbog jedinstvenog pojmovnog aparata. Pojmovi ove tradicije otkrivaju fenomene i strukture u ljudskoj svijesti s velikom preciznošću i dubinom. Subjektivnost, intersubjektivnost (interkorporealnost), jastvo/sebstvo (s više razina i slojeva, kao minimalno, narativno, itd.), samosvijest (koja može biti predrefleksivna i refleksivna), vremenitost (temporalnost), prostornost, a od nedavno i utjelovljenost (engl. *embodiment*) – temeljni su za razumijevanje psihopatoloških poremećaja. Tako Nelson i suradnici (2021) vide osam bazičnih iskustvenih struktura čije promjene treba izučavati: jastvo/sebstvo, intersubjektivnost, utjelovljenje, afektivnost, razumijevanje, temporalnost, prostornost i egzistencijalna orijentacija.⁹

Moramo imati u vidu i to da postoji razlika između fenomenologije kao discipline, koja ima metode i pojmove za proučavanje strukture iskustva, i feno-

7

Neurotipične osobe neautistične su osobe, kako ih nazivaju autisti.

8

Za pojašnjenja komplicirane terminologije i mehanizama prediktivnog procesiranja/kodiranja, kao i bliskog principa slobodne energije, vidi više u: Bruineberg, Kiverstein, Rietveld 2018.

9

Za autizam bitno je uočiti da su izmijenjene sljedeće strukture: prije svega intersubjektivnost i samosvijest, utjelovljenje, ali kako je primjećeno, i temporalnost (v. Kent *et al.*

2023). U ovom radu neću se detaljnije baviti pojmovnom stranom fenomenologije, već samo fenomenološkim metodama. Za diskusiju o strukturama iskustva vidi više u: Jerotić, Nešić 2023. Autizam je specifičan i po tome što je »za cjeli život« (usp. de Haan 2020: 216), dakle razlike u iskustvenim strukturama u odnosu na neurotipične ljude sve su vrijeme prisutne, ne pojavljuju se iznenada i ne nestaju, premda se poremećaj dijagnosticira oko treće godine života, pa ovo ne znači da je napredak i kognitivni razvoj nemoguć ili da do izvjesnih promjena u ponašanju neće doći u tijeku života.

menologije kao pokušaja da se razumije iskustvo i mentalna stanja drugih (usp. Zahavi 2018). Praktična fenomenologija koja je ovdje u primjeni mogla bi se nazvati *kliničkom fenomenologijom* (usp. Green, Shaughnessy 2023).

S obzirom na to da se autizam proučava uglavnom prema svojim vanjskim manifestacijama, već se neko vrijeme razni autori pozivaju na uključivanje fenomenološkog istraživanja proživljenog iskustva autističnih osoba, kao i na uključivanje takvih osoba u sâm proces istraživanja (usp. Nilsson *et al.* 2019; De Jaegher 2021). Same autistične osobe i zagovornici neurorazolikosti prvi su uputili ove zahtjeve. Nažalost, malo je toga postignuto na tom polju. Autobiografije koje su napisale takve osobe jedan su od prvih fenomenoloških izvora o autističnim iskustvima iz prvog lica (neki ih autori sami nazivaju autoetnografije; usp. Milton 2015). One, ipak, mogu biti kontroverzni izbori za proučavanje autistične fenomenologije zbog načina na koji su pisane.¹⁰ Treba težiti ublažavanju epistemičke nepravde koju trpe autistične osobe kada se njihov glas i opisi proživljenog iskustva ne uzimaju kao relevantni.

Ova se vrste nepravde javlja kada se određene osobe ne tretira kao spoznajne subjekte, odnosno kada se ne vjeruje njihovim iskazima ili se njihova mišljenja marginaliziraju, te ih se sukladno tome isključuje iz komunikacije i zajednice (usp. Fricker 2007). Ovo je vrlo česti slučaj s autističnim osobama, koje mogu biti u potpunosti neverbalne (najčešće autistična djeca) ili se izražavati na drugačiji način nego neurotipične osobe, pa se upravo tim neurotipičnim osobama čini da autistične osobe ne mogu pružiti zadovoljavajuće opise svojim subjektivnih stanja. Fenomenološke metode, tj. istraživanje iskustva autizma i uvida ovih osoba o sebi, drugima i svijetu, u najvećoj mjeri mogu doprinijeti produbljanju neurotipičnog razumijevanja autističnih osoba, te će tako doprinijeti i ispravljanju ove vrste epistemičke nepravde.¹¹ Često je vjerovanje da su ovakve osobe potpuno asocijalne te da ne posjeduju nikakve vještine i znanja. Razni autori ističu da je problem nerazumijevanja autističnih i neurotipičnih osoba dvosmjernan (eng. *double-empathy problem*; Milton 2012). Nerazumijevanje ponašanja autističnih osoba u svakodnevnom životu može dovesti do tragičnih posljedica, kao u slučaju mladog autističnog Palestinca koji je nehotice zamijenjen za terorista i upucan dok je išao u specijalnu školu u Jeruzalemu (usp. Bader, Fuchs 2022).

Fenomenološki instrumenti već su u primjeni u kliničkoj i istraživačkoj psihijatriji kada je u pitanju shizofrenija. Razne su fenomenološke metode prizvane u pomoć za bolje razumijevanje raznih psihijatrijskih poremećaja. Po fenomenološkoj psihopatologiji, postoje psihopatološki geštaltovi (tj. cjeline) poremećaja koji se može prepoznati dijagnostikom.¹² Fenomenologija je pomogla da se psihijatrijska dijagnostika poboljša kroz primjenu fenomenološkog, polustrukturiranog intervjua. Fenomenološki intervjui i njemu bliske metode najpouzdaniji su i najprecizniji načini za proučavanje prirode psihopatoloških geštaltova, ali i za njihovo dijagnosticiranje (usp. Henriksen *et al.* 2021).¹³ Instrumenti bazirani na upotrebi ove metode (polustrukturirani fenomenološki instrumenti) koriste se već obilato za proučavanje i dijagnozu u kliničkoj i istraživačkoj psihijatriji. Najpoznatiji takvi instrumenti tiču se poremećaja sebstva/jastva, subjektivnosti i proživljenog svijeta u shizofreniji (usp. Nelson *et al.* 2021).

Prvi fenomenološki instrumenti razvijeni za kvantitativno mjerenje ozbiljnosti fenomenoloških poremećaja instrumenti su za ispitivanje anomalijskih iskustava jastva/sebstva i svijeta (engl. EASE, *Examination of Anomalous Self-Experience* i EAWE, *Examination of Anomalous World Experience*).

Prvi instrument predstavlja listu simptoma koja se koristi za polustrukturirano fenomenološko istraživanje poremećaja subjektivnih iskustava minimalne samosvijesti (engl. *minimal self-awareness*).¹⁴ Ova je skala namijenjena za korištenje u poremećajima unutar spektra shizofrenije koje u bitnom smislu karakteriziraju poremećaji subjektivnosti. Skala se fokusira isključivo na anomalije osobine jastva/sebstva i samosvijesti. Drugi instrument, koji ispituje anomalije iskustva svijeta (usp. Sass *et al.* 2017), također je formuliran u obliku polustrukturiranog intervjua. Cilj je ovog instrumenta istražiti iskustva koja se odnose na različite aspekte proživljenog svijeta, ali i šest dimenzija iskustva: (1) prostor i objekte; (2) vrijeme i događaje; (3) druge osobe; (4) jezik; (5) atmosferu; i (6) egzistencijalnu orijentaciju. Oba se instrumenta tiču, prije svega, poremećaja unutar spektra shizofrenije.

Stalno se pojavljuju novi instrumenti, kao npr. onaj koji vrši fenomenološku analizu transdijagnostičkih promjena doživljaja vremena (usp. Stanghellini *et al.* 2022). Međutim, za sada ne postoje ovakvi instrumenti za autizam. Jasno se uviđa potreba da imamo takav fenomenološki instrument za ispitivanje i dijagnozu poremećaja iz spektra autizma. Čini se, a već su neki autori to i argumentirani pokazali, da je fenomenologija nužna za razumijevanje autizma. Tek odnedavna autistične osobe počinju sudjelovati u tim istraživanjima i tek se odnedavna obraća veća pažnja na njihovo proživljeno iskustvo. Oni koji to mogu (obično visokofunkcionalne autistične osobe) daju opise svojih subjektivnih stanja, često u formi knjige pisane uz asistenciju, koja nam daje bolji uvid u njihov unutrašnji život. Pokazalo se da je taj unutrašnji život autističnih osoba mnogo bogatiji nego što smo očekivali (usp. Robledo *et al.* 2012; Leary, Donnellan 2012). S obzirom na to da je priroda autizma još uvijek veliki misterij, što bolje fenomenološko razumijevanje subjektivnih stanja autističnih osoba jedan je od najznačajnijih zadataka za istraživanje. S prisustvom fenomenologije u takvim studijama povećava se šansa i za ispravljanje tzv. »epistemičke nepravde« – koju nesumnjivo trpe autisti (Catala *et al.* 2021).

Iako je snažan i pouzdan instrument za ispitivanje psihopatoloških geštaltova, fenomenološki intervju ostaje vezan za kompleksnu upotrebu jezika i verbalnu komunikaciju, koja može u velikoj mjeri nedostajati autističnim osobama. Ovo se stanje dijagnosticira vrlo rano, i prije treće godine, a takva su djeca obično neverbalna, te je teško primijeniti ovakvu metodu pri dijagnozi, a što dječji psihijatri vrlo dobro znaju iz prakse. Odmah je jasno da samo ponašanje djeteta i interakcija psihijatra s djetetom, od prvog trenutka kada uđe u ordinaciju, otkrivaju najviše o postojanju određenog poremećaja. Nešto poput posebne »atmosfere bizarnosti« koja se stvara u kontaktu s pacijentom koji ima shizofreniju (engl. *praecox feeling*).¹⁵ Ako bi i postojao fenomenološki instrument sličan onim za ispitivanje shizofrenije, on bi bio pogodan za rad s visokofunkcionalnim osobama, kada je takva vrsta složenog dijaloga

¹⁰ Za diskusiju vidi: Green, Shaughnessy 2023.

¹¹ Više o tome vidi u: Nešić 2023b; Lekić Barunčić 2019.

¹² Više o tome vidi u: Jerotić & Nešić 2023.

¹³ O krucijalnoj ulozi polustrukturiranog, fenomenološkog intervjua vidi u: Jerotić, Nešić 2023.

¹⁴ Za ovaj instrument vidi u: Parnas *et al.* 2005.

¹⁵ I autizam ima svoju atmosferu. Više o tome vidi u: Trigg 2022.

moćna. Međutim, i samo je odsustvo uobičajenog stila socijalne interakcije i komunikacije upravo simptom autizma kod djece. Polustrukturirani intervjui naglašava previše subjektivnu, a nedovoljno intersubjektivnu stranu iskustava, pa se čini nužnim da se primjene i druge kvalitativne, fenomenološke metode pri ispitivanju i dijagnosticiranju autizma.

Fenomenološki nastrojani filozofi ukazivali su na značaj fenomenološkog intervjua za istraživanje psihopatoloških geštaltova (kao i povratak upotrebi ovih geštaltova, kao prije operacionalizacije; engl. *interview for qualitative, psychopathological exploration*; usp. Henriksen *et al.* 2021: 3.3.2). Henriksen i suradnici argumentiraju da je jedna takva korisna kvalitativna metoda *fenomenološki psihološki intervjui* (engl. *phenomenological psychological interview*; usp. Englander 2020), koji služi za prikupljanje podataka, premda ne i za analizu tih istih podataka. Ispitivač se može smatrati fenomenološkim etnografom, sudionikom i promatračem (engl. *participant observer*) u osobnom i društvenom životu pacijenta (empatično i kroz perspektivu drugog lica; usp. Henriksen *et al.* 2021: 25–27).¹⁶ Upravo Englanderovu metodu primjenjuje jedna danska psihološkinja u radu s autističnim adolescentima, a o čemu će biti nešto više riječi u V. odjeljku. Sada ću se ukratko osvrnuti na perspektivu drugog lica koja omogućava potpuno drugačiji pristup fenomenologiji autističnih osoba.

4. Nitko nigdje i netko negdje: Ja i Ti

Donna Williams¹⁷ opisuje strah da će izgubiti i to malo osjećaja sebe od senzornog preopterećenja. Trudila se da ne gleda u oči drugih ljudi (to je mogla samo s očima njezina mlađeg brata). Kada gleda drugima u oči, javlja se taj strašni osjećaj da će izgubiti sebe (usp. Cole 1998: 88–90).

U ovom je trenutku nemoguće ne osvrnuti se na jednu konkretnu filozofsku raspravu koja je povezana s ovim metodološkim problemima u psihijatriji. U filozofskoj i fenomenološkoj literaturi u posljednje se vrijeme sve više susrećemo s tekstovima koji se bave perspektivom (ili pristupom) drugog lica (engl. *second-person perspective*) i odnosima drugog i trećeg lica. Sve više filozofa, a od nedavno i neuroznanstvenika i psihijatara, smatra da je ovaj pristup veoma značajan, te da će zauzimanje te perspektive omogućiti bolje razumijevanje pacijenta kao cjelovite osobe (bez obzira na poremećaj). Filozofi su već isticali da je pri vršenju fenomenološkog intervjua, zauzimanje perspektive drugog lica ključno u interakciji između psihijatra (tj. ispitivača) i pacijenta. S ovim bi se složili i fenomenolozi i enaktivisti. Sâm pokušaj da kroz ovu perspektivu u interakciji razumijemo drugu osobu utemeljen je na aktu *empatije* (usp. Stanghellini 2013).¹⁸ Ovo je značajan fenomenološki pojam koji je u bitnom smislu povezan s perspektivom drugog lica. Bez obzira na to što se ovakav pristup sve više ističe u prvi plan i ukazuje na njegov značaj u psihijatriji, čini se da nedostaje odgovarajuća filozofska analiza ovog pojma. Potrebno je i odgovoriti na pitanje koji pristup prema pacijentu u dijagnostičkom intervjuu treba zauzeti. Najčešće se o ovoj situaciji govori kao jednoj koja je utemeljena na odnosima drugog lica (usp. Henriksen *et al.* 2021). Također, može se postaviti i pitanje: od kojeg i kakvog su značaja sve ove perspektive za metodologiju u psihopatologiji (i proučavanju autizma)? Već smo preko fenomenologije ustanovili da je perspektiva prvog lica, ranije zanemarivana, zapravo nužna za razumijevanje autizma, no što je s perspektivom drugog lica?

Osim toga da svjedočimo povratku fenomenologije u psihopatologiju, vidljiva je i pojava »interaktivnog zaokreta« (engl. *interactive turn*), pogotovo u razumijevanju društvene kognicije. Ovaj pokret čini dio šireg intersubjektivnog pokreta u utjelovljenoj i enaktivnoj kognitivnoj znanosti (usp. Varela, Thompson, Rosch 1991; Thompson 2007). Ovaj znanstveni pristup dobiva na zamahu, iako se i dalje čini da je interaktivni pristup više izuzetak nego pravilo u neuroznanstvenoj praksi. Neuroznanstvene perspektive drugog lica (engl. *second-person neuroscience*; usp. Bolis, Schilbach 2020; Redcay, Schilbach 2019; Schilbach *et al.* 2013) proučava socijalnu kogniciju kroz razumijevanje društvene interakcije. Ovdje se neuronski mehanizmi društvene kognicije/interakcije namjerno razmatraju u kontekstu perspektive drugog lica i direktne interakcije, umjesto u opservacijskom kontekstu (tj. perspektivi trećeg lica). Čini se da je budućnost neuroznanosti da se kroz ovakve pristupe integrira s fenomenološkim i enaktivističkim razumijevanjem intersubjektivnosti. Kroz multidisciplinarnu sintezu nalaza raznih disciplina i pristupa (npr. neuroznanost, fenomenologija, enaktivizam)¹⁹ bit ćemo u prilici da dublje razumijemo na svim ontološkim razinama (kao i holistički) kako ljudska intersubjektivnost i društvenost funkcioniraju, te kako se mijenjaju u raznim psihopatologijama. Naposljetku, s odgovarajućim integrativnim okvirom moći ćemo imati i ekstenzivan uvid u to što se dešava u autizmu, koji se iz ugla fenomenologije najčešće razmatra kao poremećaj intersubjektivnosti (usp. Fuchs 2015).²⁰

León i suradnici u jednom radu sumiraju različite stavove o perspektivi drugog lica i njezinu značaju. U naglašavaju recipročnog karaktera odnosa u drugom licu (usp. León *et al.* 2022), oni se pozivaju na Husserla i njegovu teoriju »Ja – Ti odnosa« (engl. *I – Thou*). Nije dovoljno da dva subjekta budu samo recipročno svjesna jedan drugog, nego da između njih postoji akt komunikacije (tzv. »recipročna empatija«, usp. León *et al.* 2022: 61). Kroz komunikaciju stvara se posebna vrsta povezanosti između subjekata, zajednica između Ja i Ti. Po Zahaviju, ovdje se pojavljuje i posebna vrsta »osobne samosvijesti« (engl. *personal self-consciousness*; usp. Zahavi 2014), odnosno stvara se zajednički svijet između komunicirajućih subjekata, tj. međusobno

16

Za usporediti s drugim kvalitativnim metodama vidi: npr. Van Manen 1990; Høffding, Martiny 2016. Za detaljniju diskusiju o raznim fenomenološkim metodama vidi: Høffding, Heimann, Martiny 2022. Pisali smo o ovome u: Jerotić, Nešić 2023: odjeljak 5.

17

Autistična autorica knjiga *Nitko nigdje i Nitko negdje* (engl. *Nobody Nowhere; Somebody Somewhere*).

18

Mnogi stavljaju u prvi plan značaj i pozitivne strane empatije u fenomenološkoj psihopatologiji. Spencer i Broome upozoravaju da postoji »epistemička šteta« koju nanosi empatija (usp. Spencer, Broome 2023).

19

Za primjer dobre integrativne metode vidi: *neurofenomenologiju*. Modernom psihijatrijom vlada medicinski model razumijevanja

bolesti i paradigma dijagnostičkih kriterija. Fenomenološka psihopatologija, enaktivistička kognitivna znanost (i enaktivistička psihijatrija) pokušavaju nadići ove okvire, ukazujući na njihove manjkavosti. Više o ovome vidi u: Jerotić, Nešić 2023. Ja sam argumentirao da je najbolji integrativni okvir za multidisciplinarno razumijevanje autizma upravo ekološko-enaktivni pristup. Više o tome vidi u: Nešić 2023a.

20

Također, Boldsen ukazuje da paralelno s fenomenološkim i utjelovljenim pristupima autizmu i oni koji se zasnivaju na perspektivi drugog lica postaju sve prominentniji (citirano po Boldsen 2022; usp. Gallagher 2004; De Jaegher 2013, 2021).

razumijevanje. Svaki od tih subjekata mora recipročno prihvatiti da odgovori drugom subjektu. Tako se odnosi u drugom licu zasnivaju na komunikaciji, odnosno na tome da se subjekti obraćaju jedan drugome, premda to ne mora biti nužno putem jezika (usp. León *et al.* 2022: 61). U tom smislu, ovaj pristup karakterizira »zajednička konstrukcija značenja« između psihijatra i pacijenta (usp. León *et al.* 2022).

Iako smatraju da je potrebno načiniti pojmovnu razliku između različitih načina odnošenja prema pacijentu (iz drugog i trećeg lica, dakle nisu isti), to ne znači da kliničar u svojem radu ne može koristiti i kombinirati oba. Oni i naglašavaju da se vještina u vođenju intervjua i sastoji u tome da se premješta iz jednu u drugu, komplementarnu perspektivu (usp. León *et al.* 2022: 64). Nekada kliničar mora biti objektivni promatrač pacijentova ponašanja i iskustava, a nekada mora ući u komunikacijsku interakciju s njim. Oni dopuštaju i brane upotrebu perspektive trećeg lica u svojem metodološkom pluralizmu upravo zato što smatraju da se ovaj pristup ne treba razumjeti kao previše »znanstven«, već da kliničar samo treba zauzeti »reflektivni i teorijski stav prema pacijentu« (usp. León *et al.* 2022: 65). Promatranje pacijenta iz trećeg lica ne mora podrazumijevati problematično etiketiranje ili dominiranje situacijom, kako argumentiraju neki autori.

U sljedećem odjeljku proširit ću ovu vrlo opću fenomenološku metodu konkretnim prijedlozima, npr. kako se preciznije mogu ispitivati intersubjektivna i subjektivna iskustva autističnih osoba, odnosno koje se interaktivne metode mogu primijeniti u istraživanju autizma.

5. Neuro(tipična) fenomenologija: interaktivne metodologije

Naposljetku, razmotrimo koje su fenomenološke metode zasnovane na ovim pristupima dosad korištene za istraživanje autizma. Neke se od njih oslanjaju i na neverbalne, tjelesne pristupe koji kombiniraju perspektivu drugog i trećeg lica kroz promatranje i sudjelovanje. Ove tjelesne, fenomenološke metode bit će od koristi u slučajevima kada se stupa u kontakt s neverbalnim autističnim osobama.

Enaktivisti su usavršili PRIZMA metodu (usp. De Jaegher *et al.* 2017), kao »sustavno razvijanje interaktivnog iskustva« (engl. *the systematic unfolding of interactive experience*). Ova metoda proizilazi iz enaktivističkih principa po kojima se razumijeva kognicija, a o čemu je bilo riječi u II. odjeljku. Gledano fenomenologijski, enaktivisti smatraju da postoji i interaktivno iskustvo (engl. *interactive experience*) u socijalnoj kogniciji. PRIZMA metoda za izučavanje te vrste iskustva upravo je primjer praktične fenomenologije, odnosno empirijska fenomenološka metoda za istraživanje iskustava interakcije. Ovaj pristup pripada već spomenutom »interakcijskom pokretu« koji se dešava u izučavanju i razumijevanju socijalne kognicije. Enaktivisti navode primjere praktične ili empirijska fenomenologija (npr. Depraz *et al.* 2003; slično Varela 1996; Van Manen 1990; Petitmengin 2009; Høffding, Martiny 2016). Po njime, postoji međusobni utjecaj između kognitivne znanosti i fenomenologije (engl. *mutual circulation*; Varela *et al.* 1991; Gallagher 1997).

Ono što je potrebno dodati i unaprijediti u praktičnoj fenomenologiji, kako navodi De Jaegher i suradnici, a što do sada nije dovoljno istraženo – jest intersubjektivnost. Otuda i metodologija PRIZME zasnovana na uspoređivanju iskustava s drugima, među samim subjektima, gdje su istraživači i »instrumenti« i »predmeti«, tj. subjekti istraživanja, sudjelujuću iz dvaju perspektiva

(De Jaegher *et al.* 2017: 495). Najvažniji aspekt ove metodologije, osim toga što je sustavno strukturirano istraživanje interaktivnog iskustva, upravo je sudjelovanje samih istraživača u interakcijama. Kao što prizma pomaže da se razaznaju i prikažu sve boje spektra svjetlosti, tako i ova metodologija treba otvoriti različite perspektive u socijalno, interaktivnom iskustvu. Tako su PRIZMA sesije radionice na kojima sudjeluje između 6 i 20 ljudi, a mogu trajati od nekoliko sati do dva dana. Obično se sastoje od manjih sesija u kojima grupe od troje ljudi izvršavaju određene kratke interakcije. Poslije svake interakcije popunjavaju upitnike i individualno ocjenjuju izvršenu interakciju. Kroz različite interakcije, sudionici mijenjaju uloge u njima, da bi iskusili interakciju iz više različitih perspektiva. Njihove se bilješke čuvaju u zajedničkoj matrici i kasnije se koriste da sudionici uspoređuju svoja iskustva o socijalnoj interakciji (De Jaegher *et al.* 2017: 496–7).

Sudionici u PRIZMA radionicama mijenjaju različite »uglove percepcije« (usp. Pieper, Clénin 2012). Autori pozivaju sve da isprobaju i sudjeluju u PRIZMA radionicama, a već se održalo preko 60 radionica u 9 zemalja. Tako su u PRIZMA eksperimentima na ovaj način analizirali video interakcije djece s autizmom. Iako su vršili eksperimente gdje više istraživača primjenjuje ovu metodu u istraživanju interakcije, osim samog intersubjektivnog analiziranja videa, De Jaegher i suradnici ne ističu da su izvršeni eksperimenti sa samim autističnim osobama, što bi bio najbolji način da se primijeni ova metodologija, a što i sami autori na kraju i uviđaju. U ovome je budućnost PRIZMA metode za razumijevanje autizma i takve bi eksperimente/radionice trebalo uvesti u naše kliničke stanove.

Sofie Boldsen u svojim radovima (npr. Boldsen 2021, 2022) upravo i predlaže da nam je hitno potrebna fenomenološka metodologija kojom bismo bolje razumjeli probleme koji se javljaju u socijalnoj interakciji kod autističnih osoba. Ona radi i piše pod utjecajem fenomenoloških i enaktivističkih²¹ filozofskih teorija u svojim istraživanjima, koje uključuje interakciju i rad s ovakvim osobama. Na tome tragu pokušava razumjeti njihove stilove interakcije s drugim subjektima, ali i objektima u dinamičkoj povezanosti tijela s okolinom (usp. Boldsen 2021: 160).

Boldsen koristi empirijske fenomenološke metode za izučavanje poremećaja iz spektra autizma. To su, prije svega, dvije kvalitativne metodologije koje svoje porijeklo imaju u fenomenologiji i etnologiji – intervju i promatranje sudionika (engl. *participant observation*; usp. Englander 2020). Ona posebno naglašava značaj metode promatranja sudionika (koja se upotrebljava i dolazi iz etnologije i antropologije), jer može obuhvatiti upravo intersubjektivna iskustva, kao i interakciju subjekta s predmetima iz okoline, tj. njegovo ponašanje u cijelosti. Ovo nije moguće postići samo intervjuom, jer u promatranju sudionika i sâm ispitivač (tj. istraživač) sudjeluje i komunicira s osobom koju želi ispitati te zajedno s njom nastanjuje i proživljava određeni prostor, predmete i subjekte u njemu. U svojim je istraživanjima kombinirala *etnografski rad na terenu* i *kvalitativne intervju*. Kako sama kaže (Boldsen 2022), njezina metodologija istraživanja iskustva socijalne interakcije kod autističnih osoba bazirana je na idejama iz deskriptivne fenomenološke psihologije (npr. Giorgi 2009; Englander 2020), mikro-fenomenološke metode (npr. Petitmen-

21

Pisao sam o enaktivističkom pristupu psihijatriji i psihoterapiji u: Nešić 2022.

gin 2006) i drugim interdisciplinarnim pristupima onom kvalitativnom (npr. Høffding, Martiny 2016).

Konačno, da bi dala smisao tim empirijskim podacima, Boldsen se koristi i pojmovnim okvirom fenomenologije Merleau-Pontyja. Ovdje se ističe značaj pojma *proživljene sredine* (fr. *milieu*; usp. Merleau-Ponty 2012), kojoj pripadaju i subjekti i objekti/predmeti. Evo jedne terenske bilješke:

»Dok istražujemo muzej, nekoliko žena i ja ulazimo u veliku prostoriju osvijetljenu samo šarenilom svjetla koja se brzo kreću po podovima i zidovima, kao u diskoteci. Ogroman ekran prekriva jedan od zidova i Ina i Viola zauzimaju određeno mjesto na podu obilježeno krugom. One plešu, ali njihova su tijela okrenuta ka ekranu na kojem su projicirane njihove siluete. Svira neka hip-hop muzika iz 80-ih ili 90-ih. Njihovi su pokreti primjetno nesinkronizirani, Ina se kreće nešto sporije i tečnije, dok su Violini pokreti nagli i iznenadni, kao da uvijek malo kasne za taktom muzike. Konačno primjećujem i treću figuru na ekranu i shvaćam da je ovaj virtualni plesni partner zapravo taj koji izvodi ples. Ina i Viola prate njezino vodstvo, sinkronizirajući svoje pokrete s njom najbolje što mogu.« (Boldsen 2022: 197)

Koliko je proživljeno iskustvo autističnih osoba zanemarivano možda se može vidjeti i po tome što su tek u DSM-5 II dodani senzorni poremećaji (Murray *et al.* 2022: 223). Sljedeći primjer toga kako fenomenološko istraživanje autizma može potpuno preokrenuti naše razumijevanje ovog stanja – tiče se tzv. *sensoriuma* (Murray *et al.* 2023). Autori uvode ovaj pojam i pod njime podrazumijevaju »ukupno subjektivno, senzorno iskustvo, i procesiranje svijeta, interpersonalno i fizički« (Murray *et al.* 2022: 223). Četiri autora ovoga rada (tri neurodivergentna i jedan neurotipičan) upotrijebili su metodu zajedničke fenomenologije (engl. *shared participatory phenomenological self-investigation*) kako bi istražili međusobna proživljena iskustva koja bi se protezala preko ove podjele i obuhvaćala i autistične i neautistične osobe. Kroz dijalog i promjenu uloga istraživača/ispitanika istraživano je nekoliko tema – npr. potreba za povjerenjem, sensorium (engl. *sensorium*), interes i pažnja, stanja uma u kontekstu, društveno povezivanje (engl. *social joining*) i emocionalnost. Ukazale su se i možda neočekivane sličnosti (ali i razlike) između autističnih i neautističnih osoba. Posebno je zanimljivo kako je ovo kvalitativno istraživanje pokazalo da postoje mnoge sličnosti u proživljenom iskustvu između grupa koje se smatraju tako različitim. Zato ovi autori uvode pojam »ljudskog spektra« iskustva. Njihovo je fenomenološko istraživanje iznijelo na svjetlo to da postoji zajednička potreba za povjerenjem i društvenim vezama, ali i to da se mogu uvidjeti značajne razlike u senzornim iskustvima, u tzv. *sensoriumu* (Murray *et al.* 2022: 220). Ono na što ovo preliminarno i nedovoljno sustavno fenomenološko istraživanje zasada ukazuje jest to da su senzorne razlike i problemi kod autističnih osoba možda čak i ključni za razumijevanje ovog poremećaja, kao i to da je temeljnije interaktivno i intersubjektivno ispitivanje ovog aspekta prijeko potrebno.

6. »Stimujem, dakle postojim«: zaključna razmatranja

Namjera mi je bila istaknuti koje fenomenološke metode mogu biti od pomoći u razumijevanju autizma. Različite metodologije inspirirane fenomenologijom mogu doprinijeti u istraživanju autizma, kao i pri dijagnosticiranju istog. Kada bi se, također, primjenjivao fenomenološki pojamovni okvir za razumijevanje i opisivanje autizma, odnosno kada bi se precizirao fenomenološki geštalt autizma, ovo bi doprinijelo – da se pomoću drugačije i preciznije terminologije – sačini jedan klinički izvještaj pri dijagnostičkom razmatranju. Na taj bi se

način stvorio kvalitetniji uvid u fenomenološke razlike koje se javljaju u ovom »poremećaju« u odnosu na druge, slične poremećaje, ali i iskustvene razlike među samim autističnim osobama. Enaktivizam i pokret neurorazolikosti ukazuju na interaktivno, intersubjektivno, pa možemo reći i »dvosmjerno« i kolektivno porijeklo i nastanak autizma kao »poremećaja«, dok fenomenološke metode i teorije potkrepljuju ovo svojim intersubjektivnim pristupom.

Pokazao sam da nam fenomenologija ne nudi samo proučavanje subjektivnog iskustva, perspektive prvog lica, nego i interaktivne perspektive drugog lica, Ja – Ti relacije, pa samim time može inspirirati i fenomenološke metode intersubjektivnog karaktera. Upravo se ovakve metodologije čine najpodobnijim za istraživanje autizma. Preko takvih metoda došli bi do boljeg razumijevanja autentičnih autističnih iskustava u socijalnoj interakciji. U tom smislu, treba raditi na razvijanju fenomenološkog instrumenta za autizam koji bi mogao biti srodan onima koji postoje za poremećaje unutar spektra shizofrenije (EASE, EAWE).²² Gotovo sve teorije autizma i raznoliki filozofski pristupi imali bi koristi od fenomenološkog istraživanja autističnih iskustava. Samo bi tako mogli razmatrati autizam bez predrasuda i učitavanja iz perspektive našeg, neurotipičnog životnog svijeta (njem. *Lebenswelt*).

Literatura

American Psychiatric Association (2013): »Autism Spectrum Disorder«, u: American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, American Psychiatric Association, Washington.

Armstrong, Thomas (2015): »The myth of the normal brain: Embracing neurodiversity«, *AMA Journal of Ethics* 17 (2015), str. 348–352, doi: <https://doi.org/10.1001/journalofethics.2015.17.4.msoc1-1504>.

Bader, Oren; Fuchs, Thomas (2022): »Gestalt Perception and the Experience of the Social Space in Autism: A Case Study«, *Psychopathology* 55 (2022) 3–4, str. 211–218, doi: <https://doi.org/10.1159/000524562>.

Baron-Cohen, Simon (1995): *Mindblindness. An Essay on Autism and Theory of Mind*, Cambridge, MIT Press, Cambridge.

Bervoets, Jo (2022): »Neurogradualism: Neurodiversity Without Categorical Difference, A Case Study of Autism«, *InterCultural Philosophy* 1 (2022), str. 65–76, doi: <https://doi.org/10.31234/osf.io/9yq5m>.

Bervoets, Jo, Hens, Kristien (2020): »Going Beyond the Catch-22 of Autism Diagnosis and Research. The Moral Implications of (Not) Asking ‘What Is Autism?’«, *Frontiers in Psychology* 11 (2020), str. 1–15, doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.529193>.

Bizzari, Valeria (2018): »Like in a Shell: Interaffectivity and Social Cognition in Asperger’s Syndrome«, *Thaumazein* 6 (2018), str. 158–179, doi: <https://doi.org/10.13136/thau.v6i0.97>.

Blume, Harvey (1998): »Neurodiversity: On the neurological underpinnings of Geekdom. The Atlantic«, *Theatlantic.com*. Dostupno na: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1998/09/neurodiversity/305909> (pristupljeno 29. 1. 2023.).

Boldsen, Sofie (2021): »Social interaction style in autism: An inquiry into phenomenological methodology«, *Journal of Phenomenological Psychology* 52 (2021) 2, str. 157–192, doi: <https://doi.org/10.1163/15691624-12341389>.

22

Valeria Bizzari i Thomas Fuchs upravo razvijaju jedan takav instrument u Heidelbergu. O tome više u nekom sljedećem radu.

Boldsen, Sofie (2022): »Autism and the Sensory Disruption of Social Experience«, *Frontiers in Psychology*, str. 1–13, doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.874268>.

Bolis, Dimitris; Balsters, Joshua; Wenderoth, Nicole; Becchio, Cristina; Schilbach, Leonhard (2017): »Beyond autism: Introducing the dialectical misattunement hypothesis and a Bayesian account of intersubjectivity«, *Psychopathology* 50 (2017) 6, str. 355–372, doi: <https://doi.org/10.1159/000484353>.

Bolis, Dimitris; Schilbach, Leonhard (2020): »‘Through others we become ourselves’: The dialectics of predictive coding and active inference«, *Behavioral and Brain Sciences* 43 (2020), str. 25–26, doi: <https://doi.org/10.31234/osf.io/6uwyn>.

Bosch, Gerhard (1970): *Infantile Autism. A Clinical and Phenomenological-Anthropological Investigation Taking Language as the Guide*, Springer, Berlin.

Bruineberg, Jelle; Kiverstein, Julian; Rietveld, Erik (2018): »The anticipating brain is not a scientist: the free-energy principle from an ecological-enactive perspective«, *Synthese* 195 (2018) 6, str. 2417–2444, doi: <https://doi.org/10.1007/s11229-016-1239-1>.

Catala, Amandine; Faucher, Luc; Poirier, Pierre (2021): »Autism, epistemic injustice, and epistemic disablement: a relational account of epistemic agency«, *Synthese* 199 (2021), str. 9013–9039, doi: <https://doi.org/10.1007/s11229-021-03192-7>.

Chapman, Robert (2021): »Neurodiversity and the Social Ecology of Mental Functions«, *Perspectives on Psychological Science* 16 (2021) 6, str. 1360–1372, doi: <https://doi.org/10.1177/1745691620959833>.

Cole, Jonathan (1998): *About Face*, MIT Press, Cambridge.

Constant, Axel; Bervoets, Jo; Hens, Kristien; Van de Cruys, Sander (2020): »Precise Worlds for Certain Minds: An Ecological Perspective on the Relational Self in Autism«, *Topoi* 39 (2020), str. 611–622, doi: <https://doi.org/10.1007/s11245-018-9546-4>.

De Haan, Sanneke (2020b): *Enactive psychiatry*, Cambridge University Press, Cambridge.

De Jaegher, Hanne; & Di Paolo, Ezequiel (2007): »Participatory sense-making: An enactive approach to social cognition«, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 6 (2007) 4, str. 485–507, doi: <https://doi.org/10.1007/s11097-007-9076-9>.

De Jaegher, Hanne (2013): »Embodiment and sense-making in autism«, *Frontiers in Integrative Neuroscience* 7 (2013), str. 1–19, doi: <https://doi.org/10.3389/fnint.2013.00015>.

De Jaegher, Hanne; Pieper, Barbara; Cléin, Daniel; Fuchs, Thomas (2017): »Grasping intersubjectivity: an invitation to embody social interaction research«, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 16 (2017), str. 491–523, doi: <https://doi.org/10.1007/s11097-016-9469-8>.

De Jaegher, Hanne (2021): »Seeing and inviting participation in autistic interactions«, *Transcultural Psychiatry* 60 (2021) 5, doi: <https://doi.org/10.1177/13634615211009627>.

Depraz, Natalie; Varela, Francisco J.; Vermersch, Pierre (2003): *On Becoming Aware. A Pragmatics of Experiencing*, John Benjamins, Amsterdam.

Englander, Magnus (2020): »Phenomenological psychological interviewing«, *The Humanistic Psychologist* 48 (2020) 1, str. 54–73, doi: <https://doi.org/10.1037/hum000144>.

Fricker, Miranda (2007): *Epistemic Injustice. Power and the Ethics of Knowing*, University Press, New York – Oxford.

Frith, Uta (2003): *Autism. Explaining the Enigma*, Wiley-Blackwell, Hoboken.

Fuchs, Thomas (2015): »Pathologies of Intersubjectivity in Autism and Schizophrenia«, *Journal of Consciousness Studies* 22 (2015) 1–2, str. 191–214.

Fuchs, Thomas (2020): »Embodied Interactivity and Psychopathology«, u: Thomaas Szanto, Hilge Landweer (ur.), *The Routledge Handbook of Phenomenology of Emotion*. Routledge, London, str. 323–337.

Gallagher, Shaun (1997): »Mutual enlightenment: recent phenomenology and cognitive science«, *Journal of Consciousness Studies* 4 (1997) 3, str. 195–214.

Gallagher, Shaun (2004): »Understanding Interpersonal Problems in Autism: Interaction Theory as an Alternative to Theory of Mind«, *Philosophy, Psychiatry & Psychology* 11 (2004) 3, str. 199–217, doi: <https://doi.org/10.1353/ppp.2004.0063>.

Giorgi, Amedeo (2009): *The Descriptive Phenomenological Method in Psychology: A Modified Husserlian Approach*, Duquesne University Press, Pittsburgh.

Green, Jonathan; Shaughnessy, Nicola (2023): »Autistic phenomenology: Past, present, and potential future. Psychopathology«, *Frontiers in Psychology* 14 (2023), str. 1–15, doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1287209>.

Hellendoorn, Annika (2014): »Understanding social engagement in autism: being different in perceiving and sharing affordances«, *Frontiers in Psychology* 5 (2014), str. 1–5 doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00850>.

Henriksen, Mads Gram; Englander, Magnus; Nordgaard, Julie (2021): »Methods of data collection in psychopathology: the role of semi-structured, phenomenological interviews«, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 21 (2021), str. 9–30, doi: <https://doi.org/10.1007/s11097-021-09730-5>.

Hipolito, Inês; Hutto, Daniel D.; Chown, Nick (2020): »Understanding autistic individuals: cognitive diversity not theoretical deficit«, u: Hanna B. Rosqvist, Nick Chown, Anna Stenning (ur.), *Neurodiversity studies. A New Critical Paradigm*, Routledge – Taylor and Francis Group, London, str. 193–209, doi: <https://doi.org/10.4324/9780429322297-18>.

Hobson, Peter R. (2011): »Autism and the self«, u: Shaun Gallagher (ur.), *The Oxford Handbook of the Self*, Oxford University Press, Oxford, str. 571–591.

Høffding, Simon; Martiny, Kristian (2016): »Framing a phenomenological interview: what, why and how«, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 15 (2016), str. 1–26, doi: <https://doi.org/10.1007/s11097-015-9433-z>.

Høffding, Simon; Heimann, Katrin; Martiny, Kristian (2022): »Editorial: Working with others' experience«, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 22 (2022), str. 1–24, doi: <https://doi.org/10.1007/s11097-022-09873-z>.

Jerotić, Stefan; Nešić, Janko (2023): »Phenomenology and psychiatry: Shaping the diagnosis«, *Theoria* 66 (2023) 1, str. 89–107, doi: <https://doi.org/10.2298/theo2301089j>.

Kanner, Leo (1943): »Autistic Disturbances of Affective Contact«, *The Nervous Child* 2 (1943), str. 217–50.

Kent, Lachlan; Nelson, Barnaby; Northoff, Georg (2023): »Can disorders of subjective time inform the differential diagnosis of psychiatric disorders? A transdiagnostic taxonomy of time«, *Early Intervention in Psychiatry* 17 (2023) 3, str. 231–243, doi: <https://doi.org/10.1111/eip.13333>.

Kiverstein, Julian (2015): »Empathy and the responsiveness to social affordances«, *Consciousness and Cognition* 36 (2015), str. 532–542, doi: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2015.05.002>.

Krueger, Joel; Maiese, Michelle (2018): »Mental institutions, habits of mind, and an extended approach to autism«, *Thaumazein* 6 (2018), str. 10–4, doi: <http://dx.doi.org/10.13136/thau.v6i0.90>.

Krueger, Joel (2021): »Enactivism, Other Minds, and Mental Disorders«, *Synthese* 198 (2021), str. 365–389, doi: <https://doi.org/10.1007/s11229-019-02133-9>.

Leary, Martha R.; Donnellan, Anne M. (2012): *Autism. Sensory-Movement Differences and Diversity*, Cambridge Book Review Press, Cambridge.

Lekić Barunčić, Kristina (2019): »Epistemička nepravda, autizam i pokret neuroraznolikosti«, *Filozofska istraživanja* 39 (2019) 1, str. 171–188, doi: <https://doi.org/10.21464/fi39113>.

León, Felipe (2019): »Autism, social connectedness, and minimal social acts«, *Adaptive Behavior* 27 (2019) 1, str. 75–89, doi: <https://doi.org/10.1177/1059712318818813>.

León, Felipe; Zandersen, Maja; Meindl, Patricia; Zahavi, Dan (2022): »The Distinction Between Second-Person and Third-Person Relations and Its Relevance for the Psychiatric

Diagnostic Interview«, u: Massimo Biondi, Angelo Picardi, Mauro Pallagrosi, Laura Fonzi (ur.), *The Clinician in the Psychiatric Diagnostic Process*, Springer, Cham, str. 51–69, doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-90431-9_4.

Loveland, Katherine A. (1991): »Social affordances and interaction II: Autism and the affordances of the human environment«, *Ecological psychology* 3 (1991) 2, str. 99–119, doi: https://doi.org/10.1207/s15326969eco0302_3.

Maiese, Michelle (2021): »Autism as disordered sense-making«, *Constructivist Foundations* 17 (2021) 1, str. 56–58.

Merleau-Ponty, Maurice (2002): *Phenomenology of Perception*, prev. Colin Smith, Routledge, London.

Merleau-Ponty, Maurice (2012): *Phenomenology of Perception*, prev. Donald A. Landes, Routledge, Routledge, Oxon – New York.

Milton, Damian (2012): »On the ontological status of autism: The ‘double empathy problem’«, *Disability & Society* 27 (2012) 6, str. 883–887, doi: <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.710008>.

Milton, Damian (2015): »Aut-ethnography: working from the inside out«, *Theautismanthropologist*. Dostupno na: <https://theautismanthropologist.wordpress.com/2015/01/19/aut-ethnography-working-from-the-inside-out/> (pristupljeno 29. 1. 2023.).

Muratori, Filippo; Calderoni, Sara; Bizzari, Valeria (2021): »George Frankl: an undervalued voice in the history of autism«, *Eur Child Adolesc Psychiatry* 30 (2021) 8, str. 1273–1280, doi: <https://doi.org/10.1007/s00787-020-01622-4>.

Murray, Dinah; Milton, Damian; Green, Jonathan; Bervoets, Jo (2023): »The Human Spectrum: A Phenomenological Enquiry within Neurodiversity«, *Psychopathology* 56 (2023) 3, str. 220–230, doi: <https://doi.org/10.1159/000526213>.

Nelson, Barnaby; McGorry, Patrick D.; Fernandez, Anthony V. (2021): »Integrating clinical staging and phenomenological psychopathology to add depth, nuance, and utility to clinical phenotyping: a heuristic challenge«, *The Lancet Psychiatry* 8 (2021) 2, str. 162–168, doi: [https://doi.org/10.1016/s2215-0366\(20\)30316-3](https://doi.org/10.1016/s2215-0366(20)30316-3).

Nešić, Janko (2022): »Enaktivizam kao okvir za psihijatrijske poremećaje«, *Engrami* 44 (2022) 1, str. 40–52, doi: <https://doi.org/10.5937/engrami44-40298>.

Nešić, Janko (2023a): »Ecological-enactive account of autism spectrum disorder«, *Synthese* 201 (2023), a 67, doi: <https://doi.org/10.1007/s11229-023-04073-x>.

Nešić, Janko (2023b): »Affording autistic persons epistemic justice«, u: Nenad Cekić (ur.) *Virtues and Vices. Between Ethics and Epistemology*, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Beograd, str. 343–361.

Newen, Albert; De Bruin, Leon; Gallagher, Shaun (ur., 2018): *Oxford Handbook of Cognition. Embodied, Enactive, Embedded and Extended*, Oxford University Press, Oxford.

Nilsson, Maria; Handest, Peter; Nylander, Lena; Pedersen, Lennart; Carlsson, Jessica, Arnfred, Sidse (2019): »Arguments for a phenomenologically informed clinical approach to autism spectrum disorder«, *Psychopathol.* 52 (2019) 3, str. 153–160, doi: <https://doi.org/10.1159/000500294>.

Parnas, Josef; Møller, Paul; Kircher, Tilo; Thalbitzer, Jørgen; Jansson, Lennart; Handest, Peter; Zahavi, Dan (2005): »EASE: examination of anomalous self-experience«, *Psychopathology* 38 (2005) 5, str. 236–258, doi: <https://doi.org/10.1159/000088441>.

Pellicano, Elizabeth; Burr, David (2012): »When the world becomes ‘too real’: a Bayesian explanation of autistic perception«, *Trends in Cognitive Neuroscience* 16 (2012), str. 504–510, doi: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2012.08.009>.

Perrykkad, Kelsey; Hohwy, Jakob (2020): »Modelling Me, Modelling You: the Autistic Self«, *Review Journal of Autism and Developmental Disorders* 7 (2020), str. 1–31, doi: <https://doi.org/10.1007/s40489-019-00173-y>.

Petitmengin, Claire (2006): »Describing one's subjective experience in the second person: An interview method for the science of consciousness«, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 5 (2006) 3–4, str. 229–269, doi: <https://doi.org/10.1007/s11097-006-9022-2>.

Petitmengin, Claire (ur., 2009): *Ten Years of Viewing From Within. The Legacy of F. J. Varela*, Imprint, London.

Redcay, Elizabeth; Schilbach, Leonhard (2019): »Using second-person neuroscience to elucidate the mechanisms of social interaction«, *Nature Reviews Neuroscience* 20 (2019), str. 495–505, doi: <https://doi.org/10.1038/s41583-019-0179-4>.

Roberts, Tom; Krueger, Joel; Glackin, Shane (2019): »Psychiatry beyond the brain: externalism, mental health, and autistic spectrum disorder«, *Philosophy, Psychiatry & Psychology* 26 (2019) 3, str. 51–68, doi: <https://doi.org/10.1353/ppp.2019.0030>.

Robledo, Jodi; Donnellan, Anne M.; Strandt-Conroy, Karen (2012): »An exploration of sensory and movement differences from the perspective of individuals with autism«, *Frontiers in Integrative Neuroscience* 6 (2012), str. 1–13, doi: <https://doi.org/10.3389/fnint.2012.00107>.

Sass, Luis; Pienkos, Elitabeth; Skodlar, Borut; Stanghellini, Giovanni; Fuchs, Thomas; Parnas, Josef; Jones, Nev (2017): »EAW: Examination of Anomalous World Experience«, *Psychopathology* 50 (2017) 1, str. 10–54, doi: <https://doi.org/10.1159/000454928>.

Schilbach, Leonhard; Timmermans, Bert; Reddy, Vasudevi; Costall, Alan; Bente, Gary; Schlicht, Tobias; Vogeley, Kai (2013): »Toward a second-person neuroscience«, *Behavioral and Brain Sciences* 36 (2013) 4, str. 393–414, doi: <https://doi.org/10.1017/s0140525x12000660>.

Schilbach, Leonhard (2016): »Towards a second-person neuropsychiatry«, *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 371 (2016) 1686, str. 1–11, doi: <https://doi.org/10.1098/rstb.2015.0081>.

Sher, David A.; Gibson, Jenny L. (2021): »Pioneering, Prodigious, and Perspicacious: Grunya Efimovna Sukhareva's Life and Contribution to Conceptualizing Autism and Schizophrenia«, *European Child & Adolescent Psychiatry* 32 (2021), str. 475–490, doi: <https://doi.org/10.1007/s00787-021-01875-7>.

Spencer, Lucienne J.; Broome, Matthew (2023): »The Epistemic Harms of Empathy in Phenomenological Psychopathology«, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* (2023), str. 1–22, doi: <https://doi.org/10.1007/s11097-023-09930-1>.

Stanghellini, Giovanni (2013): »Philosophical resources for the psychiatric interview«, u: K. W. M. Fulford, Martin Davis, Richard Gipps, George Graham *et al.* (ur.), *The Oxford Handbook of Philosophy and Psychiatry*, Oxford University Press, Oxford, str. 321–356, doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199579563.013.0023>.

Stanghellini, Giovanni; Mancini, Milena; Fernandez, Anthony Vincent *et al.* (2022): »Transdiagnostic assessment of temporal experience (TATE) a tool for assessing abnormal time experiences«, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 21 (2022), str. 73–95, doi: <https://doi.org/10.1007/s11097-021-09795-2>.

Stojiljković, Srboljub (1962): *Psihijatrija sa medicinskom psihologijom*, Medicinska knjiga, Beograd – Zagreb.

Thompson, Evan (2007): *Mind in Life. Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*, Harvard University Press, Cambridge.

Trigg, Dylan (ur., 2021): *Atmospheres and Shared Emotions*, Routledge, London.

Van De Cruys, Sander; Evers, Kris; Van der Hallen, Ruth; Van Eylen, Lien; Boets, Bart; De-Witt, Lee; Wagemans, Johan (2014): »Precise minds in uncertain worlds: Predictive coding in autism«, *Psychological Review* 121 (2014) 4, str. 649–675, doi: <https://doi.org/10.1037/a0037665>.

van Es, Thomas; Bervoets, Jo (2021): »Autism as Gradual Sensorimotor Difference: From Enactivism to Ethical Inclusion«, *Topoi* 41 (2021) 2, str. 395–407, doi: <https://doi.org/10.1007/s11245-021-09779-6>.

Van Manen, Max (1990): *Researching Lived Experience. Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*, Suny Press, New York.

Varela, Francisco J.; Thompson, Evan T.; Rosch, Eleanor (1991): *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*, MIT Press, Cambridge.

Varela, Francisco J. (1996): »Neurophenomenology: a methodological remedy for the hard problem«, *Journal of Consciousness Studies* 3 (1996) 4, str. 330–349.

Vicedo, Marga (2021): *Intelligent Love. The Story of Clara Park, Her Autistic Daughter, and the Myth of the Refrigerator Mother*, Beacon Press, Boston.

Williams, Donna (2009): *Nobody Nowhere. The Remarkable Autobiography of an Autistic Girl*, Jessica Kingsley Publishers, London.

Zahavi, Dan (2005): *Subjectivity and Selfhood. Investigating the First-Person Perspective*, MIT Press, Cambridge.

Zahavi, Dan (2014): *Self and Other. Exploring Subjectivity, Empathy, and Shame*, Oxford University Press, Oxford.

Zahavi, Dan (2018): *Phenomenology. The Basics*, Routledge, Oxon – New York.

Janko Nešić

“Through a Dark Glass” – Insights into
the Phenomenology of Autism

Abstract

In this paper, I will demonstrate how methods originating from phenomenology (i.e., practical or empirical phenomenology) can contribute to advancing research and understanding of autism spectrum disorders. While there are already numerous scientific and philosophical theories about autism, gaining a deeper insight into the nature of this condition will require studying subjective and intersubjective experiences. Autistic individuals themselves must be actively involved in such research. Given that autism is most often understood, across numerous theories and approaches, and especially within the phenomenological framework, as a different form of intersubjectivity (or intercorporeality), social interaction and social cognition, the study of these phenomena will be of particular importance. The chosen subject of research also demands a specific and appropriate methodology, one that must itself carry the mark of interactivity. For this reason, I will examine why it is crucial to develop phenomenological research on autism and what methodological solutions have already been proposed and applied to move toward achieving this goal.

Keywords

autism, phenomenology, enactivism, intersubjectivity, social interaction, social cognition